

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

International Symposium
Uluslararası Sempozyum

Bilim, Ahlak ve Sanat Bağlamında
ÇAĞDAŞ İSLAM ALGILARI

CONTEMPORARY PERCEPTIONS OF ISLAM
in the Context of Science, Ethics, and Art

26-28 Kasım / November 2010

I

editörler/editors
Cengiz BATUK
Hasan ATSIZ

Samsun 2011

CANIK
BELEDİYESİ

ERDEM ETİĞİ VE ÖDEV ETİĞİ AÇISINDAN İSLAM AHLAK FELSEFESİ

Islamic Ethics from the Perspective of Ethics of Virtue and Deontological Ethics

Özet: Erdem etiği Platon ve Aristoteles kaynaklıdır ve onların erdem anlayışları İslam ahlak felsefecilerini de etkilemiştir. Örneğin, Platon'un, hikmet, cesaret, iffet ve adaletten oluşan dört temel erdem kuramı İslam ahlakçıları tarafından da ana erdemler olarak kabul edilmiştir. Ödev etiği ise modern dönemde Kant'ın geliştirdiği ahlak felsefesinin adıdır. Burada önemli olan erdemler değil haklar ve ödevlerdir. Son dönem İslam ahlak felsefesinde Kant etkisi açıkça görülmektedir. Bu bildiride, İslam ahlak felsefesindeki temel erdemlerin de genel ilkelerin de daha İslami bir duyarlılıkla yeniden yapılandırılmasının iyi olacağı savunulmakta ve bu yönde önerilerde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Erdem etiği, ödev etiği, İslam ahlak felsefesi

Abstract: Ethics of virtue of Plato and Aristotle have affected Islamic moral philosophy. Plato's four cardinal virtues, for instance, have been accepted by almost all Muslim ethicists as main virtues. Deontological ethics was constructed essentially by Kant in the modern period. What is important in this ethical theory are rights and duties rather than virtues and vices. This theory has also influenced Islamic ethics in recent centuries. In this paper, it is argued that both basic virtues and also general principles of duty may have been reconstructed by contemporary Muslims with more sensitivities towards the main Islamic sources.

Key Words: virtue ethics, deontological ethics, Islamic ethics

Batı ahlak felsefesi önce metaetik, normatif etik ve uygulamalı etik diye üçe ayrılır. Normatif etik de kendi içinde erdem etiği, ödev etiği ve faydacı etik diye anılan üç büyük kurama veya sistematik geleneğe bölünür. Bunlardan, Aristo'ya dayanan birincisi klasik bir gelenektir; Kant'a dayanan

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fak. Mantık ABD [csyaran@hotmail.com].

ödev etiği ise faydacı etikle birlikte çağdaş etik kuramların en önemlilerinden biridir.

İslam ahlak felsefesi ve hatta daha genel anlamda İslam ahlakı, hem erdem etiği hem de ödev etiği ile yakından ilgilidir. Eflatun ve Aristo etkisini yansıtan erdem etiği İbn Miskeveyh ve Gazali başta olmak üzere pek çok İslam ahlakçısını etkilemeyi başarmıştır. Bu etki günümüzde de varlığını az çok sürdürmektedir. Kant'ın ödev etiği yahut deontolojik ahlak ise Batı ahlakında bir dönüm noktası olduğu gibi İslam ahlakının gidişatında da bir kırılma noktası oluşturmuş, fazilet-rezilet eksenli geleneksel ahlakımız, ödev ve yükümlülük eksenli bir ahlaka dönüşmüştür. Bu etkiyi de Abdullah Draz, Ahmet Hamdi Akseki gibi 20. yüzyılın önemli Müslüman ahlakçılarındaki görmek mümkündür.

Günümüzde yaygın olan rölativist anlayışa ters düşmek pahasına, ahlakın en azından bir kısmının evrensel olduğu, dolayısıyla ahlak alanında yabancı kültürlerden etkilenmenin kaçınılmaz olduğu vurgusu kısmen anlayışla karşılanırsa, bunun yanında, ahlaki hikmetin mü'minin yitik malı olduğu ve dolayısıyla Yunandan da (örn Platon) Almandan da (örn. Kant) alınabileceği yönündeki dini gerekçelere dayalı savunmalar hoş görülse de; hikmeti kendin üretmenin başkasının yanında bulunanı almaktan daha onurlandırıcı olduğu, ahlaki güzellikleri tamamlamak için gönderilmiş bir peygamberin ümmetinin alimleri ve ahlakçılarına, ahlak alanında daha özgün ve üretici olmak görevinin çok daha fazla yakışır olduğu da inkar edilemez bir gerçek olsa gerektir.

Dolayısıyla bu bildiride biz, önce Platon ve Aristoteles'çi erdem etiği ve onun klasik İslam ahlak felsefesine etkilerini, sonra Kant'çı ödev etiği ve onun modern İslam ahlak felsefesine etkilerini irdelleyecek, daha sonra da hem temel erdemler listesi hem de genel ödev ilkeleri listesinin İslamileştirilmesine yönelik önerilerde bulunacak ve örnekler sunmaya çalışacağız.

1. Erdem Etiği ve Klasik İslam Ahlak Felsefesine Yansımaları Erdem Etiğinin Tanımı, Tarihçesi ve Temel Özellikleri

Tanımı: Erdem etiği, insanların eylemleri, eylemlerinin sonuçları, onları bu eylemlere yönelten hisler veya kurallardan ziyade doğrudan doğruya onların iyi yahut erdemli karakterleri üzerine vurgu yapan bir ahlak anlayışıdır. Erdem etiğinde önemli olan, soyut ahlak kuralları veya insani fiillerin bu kurallara dayalı sonuçları değil, ahlaken iyi veya erdemli denilen bir kişiliğin geliştirilmesidir; böyle bir karakter gelişimi sağlandıktan sonra bu kişinin zaten doğal olarak ahlaklı davranacağı varsayılır. Erdem etiği açısından ahlakta öncelik, kişinin ahlaklılaştırılmasına verilir; ahlak ilkelerinin tespit edilmiş olması ve insanların eylemlerinin sonucunun kendisine veya toplumuna faydalı olup olmadığı gibi konular ikinci planda değerlendirilir.

Erdem etiği, teleolojik karakterli ahlak anlayışlarından biridir; ahlaklılıkta insan ve toplumun erdemi ve mutluluğu nihai amaç olarak görülür. Erdem etiğinde, erdemli eylemden bile önce gelen, yukarda da değinildiği gibi, erdemli güdü, erdemli huy, erdemli karakterdir. Bu hususu en anlaşılır bir biçimde belirtmenin yolu belki şu tür formülleştirmelerdir: Erdem etiği, 'yap'tan ziyade ve ondan önce 'ol'u, 'yapma'dan ziyade ve ondan önce de 'olma'yı vurgular. Örneğin, 'adaletli davran'dan önce 'adil biri ol' demeyi, 'öldürme' (öldürme eylemini yapma) demeden önce 'nefret etme' (nefret eden biri olma) demeyi önceler. Bu elbette onun ne yapılması gerektiği ile ilgilenmediği anlamına gelmez; sadece önceliğinin eylemden ve ilkedden önce, kişinin huyu ve karakteri üzerinde olduğunu gösterir (Frankena, 2007, 119-121).

Tarihçesi: Felsefe tarihi açısından bakıldığında erdem etiği, kısmen Sokrates ve Platon ve özellikle de M.Ö. 4. yüzyılda Aristoteles ile başlamış sayılır. Erdemlerin özünün bir olduğu ve onun da bilgi olduğu, erdemsizliğin asıl nedeninin bilgisizlik olduğu, dolayısıyla bilgilendirmek yoluyla insanları erdemlileştirmenin mümkün olduğu ve mutluluğun da ancak erdemlilik sayesinde gerçekleşebileceği gibi görüşler, Sokrates ve Platon'a ait görüşlerdir. Erdemin bilgi, erdemsizliğin bilgisizlik olduğu görüşü, insanların toplumsal deneyimlerine pek uymadığı gibi kendi öğrencileri Aristoteles'in itirazlarına da maruz kaldığı için hep tartışılan bir görüş olmanın ötesine pek geçememiştir. Bununla birlikte erdem etiğinde Platon'un asıl etkili olduğu yön, dört temel erdem nazariyesidir (bkz. Platon, 1992, 117 vd.). Onun tasnif ettiği, hikmet, cesaret, iffet/itidal ve adaletten ibaret dört erdem kuramı, İslam felsefi ahlakını da Hristiyan ahlakını da Ortaçağ dönemi başta olmak üzere günümüze kadar az veya çok etkilemeyi başarmıştır (Fahri, 2004, 95-98). Erdem etiği konusunda asıl önemli görülen filozofsa Aristoteles'tir.

405

Aristoteles'in erdem anlayışının tarihsel süreç içinde en etkili yönlerinden biri, erdemliliği, iki aşırılık arasında orta yolda olma olarak tanımlamasıdır (Aristoteles, 1998, 26 vd.). Ona göre, düşünce, duygu ve davranışlarda ifrat ve tefrite düşmek, erdemsizlik içinde olmaktır; erdem ise tutumlarında orta yolu bulmak ve davranışlarında onu uygulamaktır. Ancak orta yol, matematiksel bir orta olmadığı gibi, evrensel ve mutlak bir orta da değildir. Aristoteles burada biraz rölativizme ve öznelliğe izin verir. Ortanın tam olarak ne olduğu kültüre, koşullara, kişilere göre az çok değişir. Ancak izin verilen bu rölativizm ve sübjektivizm imkanının kötüye kullanılmaması ve keyfiliğe düşülmemesi için de Aristoteles'in bir önerisi vardır. Pratik bilgelik, *fronesis*, veya basireti dikkate almak. Özel koşullar içinde erdemli ortanın neresi olduğunu bulmak, pratik bilgelik gerektirir ve ona göre belirlenmelidir. Kendi bilgeliğine güvenmeyenler, böyle bir durumda gerçek bir bilgenin, erdemli karakter sahibi yetkin birinin bu özel durumda nasıl davranacağını bulmaya ve ona göre davranmaya çalışmalı-

dır. Aristoteles, orta yoldaki erdemlerin genel bir listesini vermekten geri kalmadığı gibi, gerçek erdem olmadığı halde erdem gibi gözüken davranışların gerçeklerinden ayırt edilmesinin yollarından da söz eder. Ayrıca o, erdemlerin kazanılma yöntemi olarak, bilgilenme yanında, tekrar edilen egzersizler ve alışkanlıkların yararından ve erdemli kişileri modellemenin etkisinden bahseder. Aristoteles'in *Nikhomakhos'a Etik* kitabı, günümüze kadar gelen ahlak felsefesi literatürünün en etkili ve ölümsüz yapıtlarından biri olmayı sürdürmektedir.

İlkçağın sonraki dönemlerinde Stoahılar'dan özellikle Seneka, Romalı-lardan Cicero, ve Hristiyanlardan Augustine erdem etiği konusuna katkıda bulunanlardır. İslam filozofları, özellikle İbn Miskeveyh gibi ahlak filozofları, Platon'un dört erdem ve Aristoteles'in orta yol kuramlarını sürdürmüş, bunları İslami kaynaklarla desteklemiş ve ayrıntılı analizlerle ve alt erdem ilaveleriyle geliştirmişlerdir (bkz. İbn Miskeveyh, 1983, 22-35). Ortaçağ Yahudi filozoflarından Maimonides ve Hristiyan filozoflarından Thomas Aquinas da dini ve felsefi kaynaklardan yararlanarak erdem teorisi geliştirmeye çalışmışlardır. Aquinas, Platon'cu dört erdeme üç tane de teolojik erdem ilavesi yapmış - iman, umut ve sevgi - ve bu Katolik dünyasında günümüze kadar sürecek bir etkiye sahip olmuştur.

406

Ondokuzuncu yüzyılın başından itibaren erdem ahlakı geri planda kalmaya başlamış, onun yerine Kantçılık ve Faydacılık geçmiştir. Ancak 1960'lara doğru erdem etiği yeniden canlanmaya başlamış, 1980'lerden sonra ise iyice canlanmış ve yaygınlaşmıştır. Bu yeniden canlanmada iki filozofun rolü özellikle önemli görülmektedir. Bunların birincisi olan Elizabeth Anscombe, 1958'de, "Modern Ahlak Felsefesi" başlıklı bir makale yazmış ve burada özellikle Kantçılığı eleştirerek, bunun yerine, yenilenmiş bir felsefi psikoloji zeminine dayanan alternatif bir ahlak felsefesine başlangıç noktası sağlamak için Aristotelesçi bir erdem anlayışına dönmenin gerekliliğini savunmuştur (bkz. Anscombe, 1958).

Son dönemdeki canlanışın belki en önemli figürü ise Alasdair MacIntyre'dir. MacIntyre, *Erdem Peşinde (After Virtue)* adlı eserinde, çağdaş Batı ahlakının, Platon, John Locke, Hristiyanlık, Kant, John Stuart Mill gibi önceki ahlak filozofları ve geleneklerinden kalma bazı ahlaki kırıntıların bir arada tutulmaya çalışılmasından ibaret bölük pörçük bir vaziyet arz ettiğini, bu yüzden de toplumsal düzeyde olsun felsefi düzeyde olsun doğru-dürüst rasyonel bir ahlaki söylem geliştirmenin mümkün olmadığını savunmuştur. Ona göre, ahlaki söylemde tutarlılık ancak belli bir *ahlaki gelenek* içinde kalınarak ve onun öngördüğü yetkinlik standartlarına uyarak gerçekleştirilebilir; çünkü bu ahlaki gelenekler, belli bazı erdemleri emrederek, erdemsizlikleri de reddederek, insanların önüne somut bir ahlaki içerik çerçevesi ve savunulabilir bir rasyonel ahlaki söylem sunabilmektedirler. Örneğin tıp etiği Hipokrat ve Galen'e kadar geri götürülebilen

bir ahlaki geleneğe sahip olduğu için doktorlar için de hastalar için de belli bir çerçevesi ve iç tutarlılığı olan ahlaki rehberlikte bulunabilmektedir (MacIntyre, 2001, 3001 vd.).

Bu iki felsefeci, çağdaş ahlak felsefesinin gidişatından memnuniyetsizliği açıkça ifade ettikleri gibi, çözüm olarak da erdem kavramını vurgulamış ve erdem etiği doğrultusunda yazmış olan Aristoteles gibi filozofların metinlerine dikkat çekmişlerdir. Günümüzde erdem etiği artık, hem esas itibarıyla alternatif bir ahlak kuramı olarak, hem de bazen liberalizme karşı muhafazakarlığa doğal olarak daha yakın olduğu şeklindeki tartışmalar çerçevesinde politik ilgiler açısından irdelenen çok yönlü ve önemli bir çağdaş etik kuramı olarak görülmektedir (Porter, 1999, 467-70; Pence, 1993, 249-50).

Temel Özellikleri: Günümüzde, erdem-bilgi ilişkisi, erdem-duygu ilişkisi, erdemlerin orta yolda davranış olup olmadığı, erdemlerin bir veya birbiriyle bağlantılı olup olmadığı gibi klasik konular az çok tartışılmayı sürdürmektedir. Ama gerek klasik gerekse çağdaş erdem etiğinde ana vurgu, iyi karakter gelişimi üzerinedir. Buna göre insanlar, ahlaken iyi karakter sahibi insanlar olma kapasitesine sahip olarak doğarlar; daha sonra çevrelerindeki ahlaki değerleri taklit ederler ve en sonunda da bunların neden gerçekten iyi olduklarının sebebini anlarlar. Ahlak adına yapılması gereken, çocuktaki bu fitri kapasiteyi pratik uygulamalar, egzersizler ve örnekliklerle geliştirmektir. Erdem etiği sadece akılcı değildir; hem akıl hem duygunun ahlaken gelişmiş olması ve ikisinin birlikte ahlaki eylemlere yönlendiriyor olması önemlidir. Spesifik olaylar karşısında en erdemli olanı bulmak, ahlaki akıl yürütmeler kadar erdemli insanın pratik bilgeliğini, sağduyusunu, duygularının ve vicdanının sesini dinlemesini de gerektirmektedir (Thiroux, 1995, 78-82).

407

Çağdaş erdem etiği bağlamında daha merkezi konumda gözüken tartışmalardan bir grubu, *kavramsal* özelliklidir ve ‘iyi bir kişi’nin (good person) *karakter* gelişimi ile ilgili olduğu için kısmen de psikoloji ve zihin felsefesiyle ilişkili konulardır. Örneğin, ‘erdem nedir?’, ‘erdem kavramıyla ne kastediliyor?’, ‘erdem kavramının huy ve yaratılış/mizaç kavramıyla ilişkisi nedir?’. ‘Spesifik erdemler, örneğin cesaret, ne anlama gelmektedir?’ ‘Karakter eğitimi, değişimi ve gelişimi mümkün müdür?’ Bir başka konu, erdemlere sahip olmak ve erdemlere uygun davranmak ile ahlaki kuralları takip etmek arasında nasıl bir ilişki olduğudur. Örneğin, bazıları, pratik bilgeliğe dayalı basiretli karar verme imkanı varken kurala gerek olmadığını savunurken, başka bazıları, adalet ve vicdanlılık gibi erdemlerle bağlantılı olan bir takım kuralları takip etmenin ahlaki hayatta önemli bir yeri olduğunu savunurlar. Anscombe da MacIntyre da, bazen ilke-temelli ahlaktan (principle-based ethics) veya ahlakta haklar ve ilkelerden bahsetmekten (talk of rights and principles in ethics) tamamen vazgeçilmesi

gerekirmiş ve erdem etiğinin iyi bir biçimde yeniden ortaya konması, örneğin, asil, iyi niyetli, onurlu karakterler geliştirmekten ve uygun erdemli davranışlardan bahsedilmesi, ilkeye ihtiyacı ortadan kaldırmış gibi görüşler belirtmektedirler. Bu kanaatte olan günümüz erdem etikçileri de vardır.

Bize göre, ilkeye veya kurala karşı çıkmak erdem ahlakının bir zorunluluğu değildir; başka bir deyişle, erdem etiği ile ödev etiği tarzındaki ilke etiklerini birbirine karşıtmış gibi göstermek ve ‘ilke varsa erdem yok’, ‘erdem varsa ilke yok’ gibi bir dikotomiye zorlamak yanlıştır. Örneğin, Aristoteles’in erdem etiğinde ifrat ve tefrite düşmemenin temel bir ilke veya kural olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca adalet gibi erdemlerin haksızlık etmemek ve hakka riayet etmek gibi ilkelerce temellendirilip beslenmesinin onun için adeta bir gereklilik olduğu da açıktır. Dolayısıyla, daha doğru olan ilkesiz değil, aksine “ilkeli erdem etiği”dir. İlke olmadan erdem bilinemez ve öğretilemez, erdem olmadan da ilke uygulanamaz ve yeterli yarar sağlamaz. İlkeler daha öncelikli ve daha dışsal, erdemler daha önemli ve daha içseldir. İlkeler bir evin kapısına, erdemler penceresine benzetilebilir. İlkesiz erdemler kapısız ev gibi, erdemsiz ilkeler penceresiz ev gibidirler. İkisi birden olmadan, mükemmeliyet de olmaz. Bunu basit bir formül gibi ifade etmek gerekirse, bilim ve din ilişkisi bağlamında Einstein’a atfedilen kör ve topal kavramını kullanarak, “erdemsiz ilkeler kör, ilkesiz erdemler topaldır” da denilebilir.

408

Çağdaş erdem etiğinin başka bir grup tartışma konusunu da *normatif* konular oluşturur. Örneğin, klasik temel erdemler ve onların geleneksel tanımlarının bugün de savunulup savunulmayacağı, ve eğer onlar savunulamayacaksa, bugünün insanı için merkezi konumda savunulması gereken erdemlerin neler olacağı, önemli konulardan biridir. Bu bağlamdaki bir başka tartışma, belli bazı erdemleri ana erdemler veya en önemli erdemler diye belirlemenin doğru olup olmadığı tartışmasıdır. İyi insanların sahip olduğu müşterek nitelikler, büyük erdemler var mıdır? Örneğin bazı Hristiyanların savunduğu tarzda tevazunun en büyük erdem, kibirin de en büyük erdemsizlik olduğu söylenebilir mi?

Bu bağlamda bir başka husus, erdem çatışmalarının çözümü meselesidir. Hayatta karşılaşılan bazı durumlar ikilemlidir, çözüme ulaşmak, iki erdemden birini seçmeyi gerektirir. Böyle durumlarda nasıl bir yol izlenmesi gerektiği, hangi erdemin öteki erdeme ve neden dolayı tercih edilmesi gerektiği, erdemlerin birbirleriyle ilişkilerinde nasıl bir sıra düzeni içine konulması gerektiği, erdem etiğinin tartışma alanlarından bir başkasıdır (Porter, 1999, 471; Pence, 1993, 21).

Antikçağ Erdem Etiğinin Klasik İslam Ahlak Felsefesine Yansımaları

Başlangıçta değinildiği gibi İslam ahlakının üç büyük geleneğinden biri, İslam ahlak felsefesi veya İslam kültürüne özgü felsefi ahlaktır. İslam filo-

zoflarının ahlakla ilgili eserlerinde ortaya konulan bu ahlakta, ahlaki ilkelere, erdemler ve örnekler, İslamın dini referansları ve şahsiyetlerinden alınabildiği kadar ve Antik Yunan ve Roma felsefesinden de alınmaktadır. Bu felsefenin etkisi sadece filozoflar arasında kalmamıştır. Gazali dahil olmak üzere birçok Müslüman ahlakçı, bu ahlak sisteminin açık etkilerini taşımaktadır.¹

Bilindiği üzere, hemen hemen bütün İslam filozoflarına göre, ahlakın temeli, “dört büyük erdem”dir. Yine onların hepsine göre, bunlar, hikmet, şecaat/cesaret, iffet ve adalettir.² Bu durumda, “imanın şartı kaç?”, “İslamın şartı kaç?” gibi gelenek sürdürüldüğünde ve “ahlakın şartı kaç?” diye sorulduğunda en kesin, en sade, en kolay cevap verebilecek olanlar, felsefi ahlak sistemine bağlı olanlardır: Cevap, yukarıda belirtilen dört erdemdir. Filozoflar, daha sonra, bu dört erdemin her birinin kapsamına giren ikinci derecedeki erdemleri sıralamaktadırlar.³

Bu sade, dörtlü sayısal cevap, diğerleri dikkate alındığında, deyim yerindeyse şık bir sıralama da oluşturmaktadır: İslamda, imanın şartı altıdır; İslamın/ibadetin şartı beştir; ahlakın şartı da dördür. O zaman böyle bir tasnif, Müslümanlar arasında neden daha yaygın hale gelmemiştir? Bu soruya farklı cevaplar verilebilir, ama bunların önemlilerinden biri şudur. Bu dörtlü tablo, tam anlamıyla veya kaynağı yahut omurgası itibarıyla İslami bir erdemler tablosu değildir; zira onlar Yunan filozoflarından, özel-

¹ İslamda felsefi ahlak konusunda geniş bilgi için bkz. Macit Fahri, *İslam Ahlak Teorileri*, çev. Muammer İskenderoğlu, Atilla Arkan, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), III. Bölüm. Bu felsefenin Gazali üzerindeki etkilerini görmek için bkz. İmam Gazali, *İhyâü ‘Ulûmi’l-Din*, çev. Ahmed Serdaroğlu, (İstanbul: Bedir Yayınevi, t.y.), cilt 3, ss. 126-28. Krş. Gazali, *Mizanü’l-Amel*, (thk. S. Dünya), Kahire, 1964, s. 64, 264 (Ahmet Yaman, “İslam Ahlakının Ameli Boyutu: İlkeler ve Uygulamalar”, *Çağımızın Ahlak Bunalımı ve Çözüm Arayışları*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009, s. 208’den naklen).

² İbn Miskeveyh’in ifadeleriyle, “filozoflar faziletlerin dört olduğunda birleşmişlerdir. Bunlar da, hikmet, iffet, şecaat ve adalettir.” Bkz. İbn İbn Miskeveyh, *Ahlâkı Olgunlaştırma*, çev. A. Şener, C. Tunç, İ. Kayaoğlu, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983), s. 23-24. Başka pek çok ahlak filozofu gibi Gazali’nin ifadeleri de aynıdır: “Demek ki ahlakın anası ve esası şu dört şeydir: Hikmet, şecaat, iffet ve adalettir.” (*İhya*, cilt 3, s. 127.)

³ Örneğin, İbn Miskeveyh’in tasnifine göre, “hikmet kapsamına giren faziletler”, zeka, hatırlama, akletme, çabuk anlama, anlama gücü, zihin açıklığı ve kolay öğrenmedir. “İffetin kapsamına giren faziletler”, utanma, sükunet, sabır, cömertlik, hür olmak, kanaat, yumuşak huyluluk, düzenlilik, iyi hal, barışseverlik, ağırbaşlılık, ve kötülüklerden sakınmadır. “Yiğitliğin kapsamına giren faziletler”, nefis büyüklüğü, gözüpeklik, büyük himmet sahibi olmak, sebat, sabır, yumuşaklık, sükunet, yüreklilik ve sıkıntıya katlanmadır. “Adaletin kapsamına giren faziletler”, dostluk, ülfet, yakınlarla ilişkiyi sürdürmek, ödüllendirme, iyi muamele, bir şeyi güzelce yerine getirmek, sevgi, dindarlık, kin gütmemek, kötülüğe iyilikle karşılık vermek, lütufkar olmak, insanlıktan ayrılmamak, düşmanlıkları terketmek, kötü söz nakletmemek, doğruların davranışlarından söz etmek, zararlı sözleri terketmek, açgözlülük etmemek, Allah’a yönelmek, yemin etmemek, ve benzeri erdemlerdir. İbn Miskeveyh, *Ahlâkı Olgunlaştırma*, ss. 25-30.

likle Platon'dan alınmış⁴ fazla sorgulanmadan⁵ korunmuş ve savunulmuş bir dördlüdür.

Üstelik bu dördlü, çok çeşitli erdemler araştırılıp onlar arasından seçilmiş olan en kapsamlı dört ana erdem olmaktan ziyade, öncelikle Platon(Eflatun)'un psikolojisi, yahut “nefsin üç gücü” teorisine dayanmaktadır. Bu psikoloji de, onun insan doğası ile ilgili yaptığı araştırmalarına dayanmaktan ziyade devlet ve toplum felsefesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, Platon'un bu dördlü erdem tablosu, onun nefsin üç gücü psikolojinin de temelinde yatan sosyolojik, daha doğrusu ütöpik toplum ve devlet tasarımının uzantılarının neticesi olarak ortaya çıkmış bir gruptandır. Başka bir deyişle, İslam ahlak filozoflarının olduğu gibi benimsediği Platon'un “dört büyük erdem”inin temeli, onun, üç gücü olan nefis teorisi, onun temeli de, üç sınıflı/katmanlı ütöpik ve arkaik toplum/devlet teorisi-dir. Bu durumda, yapı olarak evrensel, köken olarak doğal, ve dolayısıyla çok sağlam temelli gözüken dört temel erdem temeli, kaynak itibarıyla İslami olmadığı gibi, içerik itibarıyla doğal ve evrensel de değildir. Sonradan Eflatun'un kendisinin bile vazgeçtiği üç toplumsal sınıflı küçük bir site devleti modeline dayanmaktadır.

410

Bilindiği gibi, Platon'a göre, bu ütöpik site devletindeki en üst sınıf olan yönetici sınıf “bilgelik” erdemine sahip olacak, ikinci sınıfı oluşturan koruyucular (askerler ve bekçiler) “cesaret” erdemine sahip olacak, bu devletteki üçüncü ve en alt tabakadaki vatandaşlar sınıfını oluşturan işçi, köylü, zanaatkar sınıf “ölçülü” veya benzer anlama gelmek üzere iffetli olacak, son olarak, bu sınıflardan her birine mensup kişinin yalnız kendi üzerine düşen işleri yapması ve buna razı olması ile de bütün toplum “adalet” erdemine kavuşmuş olacaktır. Buradan hareketle Platon, “toplumdaki yönetenler, savaşımlar ve para kazananlar gibi içimizde de üç bölüm” vardır⁶ sonucuna ulaşarak, birey için de aynı erdemlerin geçerli olduğu sonucuna ulaşır.

⁴ Dört temel erdem Platon'daki kaynağı için bkz. Platon (Eflatun), *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1992), ss. 117-35. Platon'a göre, devlet için de, insan için de “dört değer” vardır; bunlar, bilgelik (hikmet), yiğitlik (şecaat/cesaret), ölçülülük, ve doğruluk/adalettir (s. 117 vd.). Platon'un “kendine hâkim” olma diye nitelediği ölçülülük (s. 120) İslam ahlak literatüründe daha ziyade iffet olarak geçmektedir.

⁵ Mahmut Kaya'nın belirttiği üzere, İslam toplumunda “filozofların pratik felsefe (amelî hikmet), yani ahlak ve siyaset alanlarında ortaya koyduğu görüşler genellikle bütün çevreler tarafından kabul görmüştür. Mesela Eflatun'un ahlak felsefesinde faziletin temeli sayılan hikmet, şecaat, iffet ve adalet kavramlarının Gazzali başta olmak üzere Sünnî çizgiyi takip eden bütün ahlakçıların eserlerinde yer aldığı görülmektedir.” Mahmut Kaya, “Felsefe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Diyanet Vakfı Neşriyat, 1995), s. 316.

⁶ Platon, *Devlet*, s. 130.

Görüldüğü gibi, bu erdemler tablosu, oldukça sade ve sistemli bir tablo olmakla birlikte, binlerce yıl sonra yaşayan bambaşka uygarlıklar ve dinler içinde de geçerli sayılacak kadar aşkın bir tablo, tarihsel-toplumsal-kültürel etkilerden bağımsız bir liste değildir. Son derece dahice kurgulanmış da olsa, bunlar, milattan önce 5. yüzyılın Yunan site devletlerinin ve onlara ahlaki ve siyasi bir yön vermek isteyen büyük bir filozofun daha sonra kendisinin de büyük ölçüde vazgeçtiği önceki düşüncelerinin ve tasarımlarının bir ürünüdür. Dolayısıyla, ne kadar güzel olurlarsa olsunlar ve Gazali gibi biri de dahil bütün Müslüman filozoflar ve ahlakçılar yüzyıllardır ne kadar büyük bir ortak kabul ile bunları tekrarlamış olurlarsa olsunlar,⁷ bu erdemler en temel ve evrensel erdemler değildir.

Bu durumda, aslında şöyle demek mümkündür: üç İslami ahlak anlayışından, dini ahlak, İslamidir, fakat sade ve sistematik olarak belirlenmiş değildir; tasavvufi ahlak, kısmen sistematik olmakla birlikte, sade ve tüm Müslümanları kapsayacak özellikte değildir; felsefi ahlak ise, sade ve sistematiktir; fakat, temel kurgusu İslamdan değil, Antik felsefeden gelmektedir.

Bu durum göstermektedir ki, İslam uygarlığının ahlak tarihinde, henüz, hem (iman ve İslam konularında olduğu gibi) sade (sistematik, pedagojik, kolayca bellenebilir) hem (sufi veya felsefeci olsun veya olmasın bütün Müslümanların ortak olarak benimseyebileceği derecede) kapsayıcı, hem de (sadece ayrıntının izahında değil temelleri veya omurgası itibarıyla İslamın ana kaynaklarından çıkmış olmak anlamında) İslami olan bir erdemler sistemi veya erdem etiği yapılmamıştır. Zira, dini ahlak sade değil, tasavvufi ahlak kapsayıcı değil, felsefi ahlakın omurgası İslami değildir. O halde, “sade” ve “kapsayıcı” olan bir “İslam” ahlakının belirlenmesi ve daha sonra da örgün veya yaygın her tür eğitim-öğretim ortamında belletilmesi pek çok yarar sağlayabilecek gibi gözükmektedir.

411

2. Ödev Etiği ve Modern İslam Ahlak Felsefesine Yansımaları

Erdem etiğinin tarihçesinden bahsederken belirttiğimiz gibi, 18. yüzyılda erdem etiği gözden düşümü, onun yerini ödev etiği ve faydacı etik almıştır. İslam dünyasında faydacı etiğin çok etkisi olmamış gibi gözükmektedir. Ancak bilhassa Kant gibi güçlü bir filozof tarafından savunulan haliyle ödev etiği İslam dünyasında da etkisini göstermiş modern İslam ahlak felsefesinde de erdem yahut fazilet-rezilet kavramlarının merkeziliği kay-

⁷ Klasik dört temel erdem nazariyesi, sadece geçmişte değil, çağdaş İslam Ahlakı ve Ahlak Felsefesi kitaplarında da genellikle yerini korumaktadır. Örnek olarak bkz. Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı: Ahlak Dersleri*, sadeleştiren Ali Arslan Aydın, (Ankara: Nur Yayınları, t.y.), ss. 195-96. Hüsameddin Erdem, *Ahlak Felsefesi* (Konya: Hü-Er Yayınları, 2003), ss. 64-66. Ahmet Yaman, “İslam Ahlakının Ameli Boyutu: İlkeler ve Uygulamalar”, *Çağımızın Ahlak Bunalımı ve Çözüm Arayışları*, ed. H. Sarioğlu, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009, s. 208-209.

bolup yerini ödev yahut vazife kavramı merkezli ahlaki dile ve değerlendirmelere bırakmıştır. Bu etkiye geçmeden önce ödev etiği üzerinde genel bilgileri kısaca hatırlamakta yarar olabilir.

Ödev Etiğinin Tanımı, Tarihçesi ve Temel Özellikleri

Tanımı: Ödev etiği ya da deontolojik teoriler (deon = Yunanca ödev/görev), ahlaki, çocuklarımıza bakmak, cinayet işlememek gibi belli bazı temel yükümlülük ya da ödev/görev/vazife ilkelerine dayandırılır. Bu deontolojik teoriler bazen, biraz aşağıda ele alacağımız sonuçsalci denilen teorilerle karşıtlığından dolayı sonuçsalci-olmayan teoriler olarak da nitelendirilirler. Çünkü deontolojik etiğin ödev ilkeleri zorunludur; yani eylemlerimizden doğacak sonuçlar ne olursa olsun, onlardan bağımsız olarak yapılması gerekir.

Tarihçesi: Ödev etiği denince akla ilk olarak Kant gelir. Ancak Kant ve etiği gibi tanınmış olmamakla birlikte onun öncesinde de ödev etiğinin farklı versiyonlarını geliştirenler olmuştur. Örneğin 17 yüzyıl Alman filozofu Samuel Pufendorf, üç ana başlık altında topladığı düzinelerce görevden bahseder. Üç ana görev grubu, Tanrıya karşı görevler, kendimize karşı görevler ve başkalarına karşı görevlerdir. Bunların her biri de sırasıyla tekrar ikiye ayrılır: Tanrıya karşı teorik ve pratik görevler, kendimize karşı ruhsal ve bedensel görevler, başkalarına karşı mutlak/evrensel ve mümkün/sözleşmesel görevler. Bunların her biri de kendi içinde daha alt görevlere ayrılırlar. Ahlaka görev temelli yaklaşımın bir başka versiyonu, haklar teorisidir. Çünkü haklar görevlerle ilişkilidir; bir kişinin hakları diğer kişinin ona karşı o konudaki görevlerini yerine getirmesini gerektirir. John Lock'a göre, bizim, yaşam, sağlık, özgürlük ve mülk edinme gibi Tanrı tarafından verilmiş doğal, evrensel, eşit, ve devredilemez haklarımız vardır ve bunlara saygı gösterip zarar vermemek herkesin görevidir. Üçüncü ve en meşhur görev temelli ahlak kuramı, Kant'inkidir. Bunlar arasında Kant'ın en önemli yanı da, çok değil, tek bir görev ilkesini vurgulaması ve bunu, içine farklı eylemlerin doldurulabileceği boş bir form halinde sunmasıdır. Bundan dolayı onun ahlakına formalist etik de denir.

Temel Özellikleri: Kant'a göre kendimize ve başkalarına karşı görevlerimiz vardır. Fakat Kant daha temel ve genel bir görev ilkesinin olduğunu ve bunun daha özel görevleri kapsadığını iddia eder. Bu onun kategorik/kesin buyruk dediği, kişisel arzu ve eğilimlerden bağımsız olarak mutlaka uyulması gereken tek bir akıl ilkesidir. O bunun birkaç versiyonunu sunar. Bunun en önemlisi şudur: 'Öyle bir ilkeye dayanarak eyle ki, bu ilkeye dayanarak isteyebileceğin şey, aynı zamanda genel bir yasa olsun.' Salt formel ve içi boş olan bu buyruk, tekil eylemlerimize bir ölçüt olarak uygulandığında pratik bir işlev görür. Bu buyrukların bir diğeri de 'İnsanlara asla bir amacın aracı olarak değil, başlı başına bir amaç olarak davran!'

buyruğudur. Kant ahlakının çağdaş İslam ahlakı üzerindeki güçlü etkisinden dolayı bu konuda biraz daha detaya girmekte yarar vardır.

Kant'ın tanımıyla, "İsteme için zorlayıcı olduğu ölçüde nesnel bir ilkenin tasarımına emir (aklın emri), bu emrin formülüne de buyruk denir."⁸ Buyruklar, koşullu (hipotetik) buyruklar ve kesin (koşulsuz) buyruklar (kategorik imperativ) olarak ikiye ayrılır. Koşullu buyruklar, insanın ulaşmak istediği başka bir şeye araç olarak bir eylemin zorunluluğunu ortaya koyarlar. Kesin buyruk ise, bir eylemi kendisi için, başka herhangi bir amaçla ilgi kurmadan, zorunlu olarak sunan buyruktur.⁹ Mesela mutluluk amacını geliştirmeye aracı olacak eylemlere yönelik buyruklar koşullu buyruklardır; eylem mutlak olarak değil, mutluluk amacının aracı olarak buyrulmuştur. Kesin buyruklar ise, eylemin içeriğiyle ya da ondan çıkacak sonuçla ilgili değil, onu ortaya çıkaran ilkeyle ve iyi niyetle ilgilidir. Kesin buyruklar, öğütlerden farklıdır ve zorunlu yasalar niteliğindedir. "Çünkü yalnızca yasa, koşulsuz ve gerçekten nesnel, dolayısıyla genel geçerli zorunluluk kavramını birlikte getirir ve emirler, boyun eğilmesi, yani eğilimler karşı olsa bile uyulması gereken yasalardır."¹⁰

Kant'a göre kesin buyruk bir tanedir ve o da şudur: "ancak, aynı zamanda genel bir yasa olmasını isteyebileceğin maksime göre eylemde bulun."¹¹ Aynı zamanda Kant'ın "genel ödev buyruğu" da dediği bu buyruğu o şöyle de dile getirmektedir: "eyleminin maksimi sanki senin istemenle genel bir doğa yasası olacakmış gibi eylemde bulun." İşte bu, yani, eylemimizin bir maksiminin genel bir yasa olmasını isteyebilmemiz hususu, ahlaksal yargılamamızın en genel veya en temel ilkesidir. Zira yukarıda alıntılanan cümlelerin başında görüldüğü üzere, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* adlı eserinde (en) "genel" dediği bu ilkeye o, *Pratik Aklın Eleştirisi* adlı eserinde (en) "temel" der. Bu kitapta, "Saf Pratik Aklın Temel Yasası" başlığı altında bu genel/temel ilkeyi şöyle bir buyruk olarak ifade eder: "Öyle eyle ki, senin istemenin maksimi, hep aynı zamanda genel bir yasamanın ilkesi olarak da geçerli olabilsin."¹²

Kant'ın, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* adlı kitabının önsözünde, elinizdeki temellendirme, "ahlaklılığın en yüksek ilkesinin aranıp bulunmasından ve saptanmasından öte bir şey değildir" dediği ilke, bu ilkedir; aranıp bulunmuş, bu şekilde saptanmıştır. Yani hep akılda tutulup üzerinde durulması gereken ilke budur. Bununla birlikte çok kısaca da olsa, Kant'ın bu temel formülden türettiği iki ilkenin daha burada belirtil-

⁸ Kant, Immanuel *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, çev. İonna Kuçuradi, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2002, s. 29.

⁹ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 30-31.

¹⁰ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 33, 36.

¹¹ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 38.

¹² Immanuel Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, çev. İonna Kuçuradi, Ülker Gökberk, Füsün Akatlı, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1999, s. 35.

mesinde yarar vardır. Ona göre bu ikinci ilkenin temeli şudur: “akıl sahibi doğa, kendisi amaç olarak vardır.”¹³ İnsan eylemlerinin öznel ilkesi saydığı bu ilkeye dayalı pratik buyruk da şöyledir: “Her defasında insanlığa, kendi kişinde olduğu kadar başka herkesin kişisinde de, sırf araç olarak değil, aynı zamanda amaç olarak davranacak biçimde eylemde bulun.”

Kant’a göre bu ilkeden de, üçüncü bir ilke, yani “genel yasa koyucu bir isteme olarak her akıl sahibi varlığın istemesi idesi çıkar.” Bu ilkenin buyruk halindeki ifadesini Kant çok açık olarak vermemişse de, bunun şöyle olabileceği anlaşılmaktadır: Kendini aynı zamanda genel yasa koyucu olarak görebilecek şekilde eylemde bulun.”¹⁴ Bu türetilmiş ilkelere rağmen Kant’ın asıl önemseddiği temel formüldür. Zira bu son ilkeleri de açıkladıktan sonra o der ki, “ahlaksal yargılama hep kesin bir metotla ve kesin buyruğun formülü -: kendilerini aynı zamanda yasalar yapabilecek olan maksimlere göre eylemde bulun formülü – temele konarak yapılırsa, daha iyi olur.”¹⁵ Şimdi Kant’ın bu ödev etiğinin İslam ahlak felsefesi ile bağlantısına geçebiliriz.

Ödev Etiğinin Modern İslam Ahlak Felsefesine Yansımaları

414

Kant sonrası İslam ahlakçılarının birçoğunda, yer yer onu eleştirmekle birlikte, Kant etkisi açıkça görülür. Bizi burada ilgilendiren bu eleştiriler ve etkilenmelerin tamamını irdelenmek değildir. Kant etkisini yansıtan modern İslam ahlakçılarından biri Ahmet Hamdi Akseki, bir diğeri Abdullah Draz’dır.

Akseki’nin kendi ifadeleriyle, “ahlaki meslekler içinde en mükemmel ve ulvi olan meslek, en salim ve isabetli ahlaki nazariye, esasını, ‘Vazife’de, diğer bir deyimle; ‘Vicdani Sorumluluk’da bulan ve vazife esasını yalnız akıl üzerine kuran akılcıların mesleğidir. Bunu en mükemmel tefsir eden kişi ve bu mesleğin en büyük temsilcisi Kant’tır.”¹⁶ Bu ve benzeri övgülere rağmen, Akseki aynı zamanda, “bu mesleğin de noksan olduğunu görmemek mümkün değildir” de der.¹⁷ Bazı eleştirilerle birlikte Akseki, Kant ahlakı ile İslam ahlakı arasında birçok açıdan karşılaştırmalar yapar ve kitabının tamamını Kant’çı bir dil ve terminoloji ile yazar. Bunlara fazla girmeyip, sadece biraz önce özetlediğimiz ödev etiğinin merkezini teşkil eden kategorik imperatif konusuna Müslüman ahlakçıların yaklaşım mese-

¹³ Kant, Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi, s. 46.

¹⁴ Kant, Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi, s. 51.

¹⁵ Kant, Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi, s. 54.

¹⁶ Ahmet Hamdi Akseki, Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı: Ahlak Dersleri, Sadeleştiren: Ali Arslan Aydın, Ankara: Nur Yayınları, 1979, s. 55.

¹⁷ Akseki, Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı, s 59-63. Kant’ın ahlak felsefesine yönelik başka eleştiriler için bkz. Alexis Bertrand, Ahlak Felsefesi, çev. Salih Zeki, Sad. Hayrani Altıntaş, Ankara: Akçağ Yayınları, 2001, s. 116-120. Alasdair MacIntyre, Erdem Peşinde, çev. Mutallip Özcan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001, 390-95.

lesine odaklanmak daha uygun gözükmetedir. Akseki bunu belirgin bir alt başlık altında ele almaktadır: "Dini Nasslardan Çıkarılan Ahlak Kanunu ile Kant'ın Meşhur Kaidesi Arasında Bir Mukayese".

Akseki'nin burada esas olarak Kant'ın birinci kategorik imperatifini ("Öyle hareket et ki, iradenin tabi olduğu fiiller (genel) kaaide, yani itaat ettiğin kanun, bir genel kanun prensibi suretinde olsun") dikkate aldığı ve İslam'da onun benzeri veya daha iyisinin olup olmadığını ve varsa bunun ne olduğunu araştırdığı anlaşılmaktadır. Akseki öncelikle bu hususu gerçekten gayet net bir biçimde ortaya koyar. Yani, "ahlaki vazifemizin tariflerine ve kısımlarına dair dinimizde mevcut emir ve yasakların cüz'iyatını bir tarafa bırakarak", ve "şer'i nasslardan" yola çıkarak ve onlar içinde kalarak, "asıl 'Külli Kanunu' bulmak istersek görürüz ki" der ve devam eder. Ona göre, bu "külli genel kanun"un ne olduğu daha açık ve anlaşılır bir şekilde Allah tarafından Peygamberimiz aracılığıyla insanlığa bildirilmiştir. Bu bağlamda, yani külli genel kanunun ifadesi olarak o, arka arkaya 3 hadis verir

"Birr, yani hayır ve iyilik, kalbin mutmain olduğu şeydir. Kötülük de, nefsin tahrik edip azdıran şeydir. Buna aykırı fetva verseler de aldırma."

"İyilik ve hayır güzel ahlaktır; günah ise kalbinde yerleşip de, insanların bilmesini istemediğin, yani herkesten gizlediğin şeydir."

"Senden sadır olduğunu halkın görmesini istemediğin şeyi yalnız iken de, kendi başına iken de yapma"

415

Akseki'nin yorumuna göre, "biz Müslümanlar, bu hadis-i şeriflerden açık olarak anlarız ki; hırsızlık haramdır, hile haramdır, emanete hiyanet haramdır; adam öldürmek haramdır. Çünkü bunları işleyen insan, bu fiilini insanların öğrenmelerini arzu etmez." Ona göre bu hadisler topluca düşünüldüğünde şöyle bir külli ve genel kanun çıkmaktadır: "Halk tarafından sana yapılmasını istediğin şeyi sen de onlara yap, başkaları tarafından sana yapılmasını istemediğin şeyle halkı rahatsız etme."¹⁸

Akseki, başka bir ayet veya hadise değinme ihtiyacı duymaz. Örneğin, deyim yerindeyse "altın kural hadisi"ne ("Kendi nefsin için arzu ettiğin şeyi, başka insanlar için de arzu et; kendi nefsin için istemediğin şeyi başkaları için de isteme.") bile kitabının başka yerlerinde değinmekle birlikte (s. 288, 337, 350) burada, bu bağlamda değinmez. Oysa yukarıdaki üç hadis topluca düşünüldüğünde şöyle bir genel kanun çıkıyor dediği ilke daha ziyade bu hadisten çıkmakta, hatta onun çok benzer bir ifadesini oluşturmaktadır. Yukarıda onun verdiği üç hadis topluca düşünüldüğünde de gerçekten külli bir kanun çıkardı ama bu onun verdiği kadar farklı olurdu. Örneğin bu, iyilik ve kötülüğün herkesin kendi vicdanını ve top-

¹⁸ Akseki, Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı, s 59-63

lumsal değerlerini dikkate alarak bilebileceği bir tanımı da içeren şöyle bir buyruk olurdu: Her zaman ve her yerde (ister toplum içinde ister yalnız iken) iyilik (kalbinin mutmain olduğu şeyi) yap, kötülük (nefsini azdıran ve insanların bilmesini istemediğin şeyi) yapma! Ama her nedense Akseki buna benzer bir formülleştirmeye gitmiyor. Ona göre, öyle anlaşıyor ki, aranan "külli genel kanun" bulunmuştur; o da yukarıdaki hadislerden çıkardığını söylediği ilkedir.

Akseki'ye göre, bu hadislerdeki İslami kaideler, Kant'ın yalnız akıldan çıkarmış olduğu ahlak kanununa tercih edilir. Çünkü Kant'ın ahlak kanunu "öyle bir şekilde hareket et ki" emriyle başlaması nedeniyle yalnız fillerimizle sınırlı olup, kalbimizdeki niyet ve maksatlarımızı ihmal etmektedir. Halbuki, İslam'a göre, insanın ahlaki değeri, görünen fiillerinden çok niyetleri ile ilgilidir. Ayrıca, Akseki'ye göre, Kant'ın meşhur kaidesi, hadislerden çıkan kanunun cüzünden ibarettir, yani onların ifade ettiği mana genelliğine yükselemez.¹⁹

Abdullah Draz da Akseki gibi bazı yönlerini eleştirmekle birlikte İslam ahlakını Kant'ı dikkate alarak ve büyük ölçüde Kant terminolojisiyle ele alan modern dönem ahlakçılarımızdandır. Bu durum, Akseki'de olduğu gibi, kitabının ilk kısımlarında kendince de ifade edilmektedir. Örneğin ona göre, "en basit anlatıma indirgenmiş, her çeşit formalist ve transandantalist incelikten sıyrılmış ve aynı zamanda radikal bir pesimizm ve belli bir duygusal soğukluktan temizlenmiş bulunan Kant'ın doktrini, sadece tartışmasız değildir. Fakat sanıyoruz ki o, Kur'an'dan çıkan doktrinle de özdeşleşmektedir."²⁰ Bir başka ifadesine göre, "gayet keskin bir zekanın nüfuzu sayesinde Kant, ahlaki kuralı öteki tüm pratik kaidelerden köklü bir şekilde ayıran büyük farkı iyice kavramıştır.... Biz sadece Kant ile birlikte, ödev düşüncesine her çeşit netice mülahazası yabancı olmak üzere, *bizatihi ahlaki kanunun*, emrini haklı çıkarabilmek için *itibari değere* hiçbir ihtiyacının bulunmadığını savunuyoruz."²¹ Kant'a olan bu yakınlığa rağmen, yine Akseki de olduğu gibi, Draz da Kant'ı eleştirmekten geri durmaz. Akseki'nin, Kant'ın sistemini en iyi ahlak sistemi saymakla birlikte bazı açılardan noksan bulması ve İslam ahlakını en mükemmel görmesine benzer şekilde, Draz da, Kant'ı en önemli ahlak filozofu saymakla birlikte, tek yönlü yahut kutupsal bir aşırılık içinde olmakla eleştirir ve Kur'an ahlakının daha bütünsel ve birleştirici olması gibi özellikleriyle Kant ahlakından çok daha üstün olduğunu savunur.

Draz'a göre, yapılması gereken, tek taraflılık değil, evrensel ideal ile aktüel realitenin sentezidir. Nitekim Kur'an tam da böyle yapmakta, "zinci-

¹⁹ Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, s 122-24.

²⁰ M. Abdullah Draz, *Kur'an Ahlakı*, çev. Emrullah Yüksel, Ünver Günay, İstanbul: 2002, İz Yayıncılık, s. 35.

²¹ Draz, *Kur'an Ahlakı*, s.57.

rin iki ucu orada birleşmiş bulunmaktadır: İdeale doğru yükselme ve tabiatın korunması; *kanuna itaat* ve *ben'in hürriyeti*.²² Onun bu bağlamda Kur'an'dan verdiği örnek de, "Gücünüz yettiği kadar Allah'a itaat edin" (Teğabün/64: 16) ayetidir. Bu ayetten çıkan, 'size o an ne iyi görünüyorsa onu yapın' formülü de değildir, katı ve değişmez ödev formülü de değildir. Allah, 'engel olmadıkça bunu yap', 'bir ihtiyaç sebebiyle zorlanmadıkça şunu yapma' diyor ve insanı yanılabilecek gizli amillere karşı da uyarıyor. Ayrıca şüpheli durumlarda da herkesin kendi vicdanına danışması hadislerde belirtiliyor. Draz'ın burada değindiği hadisler, bir kısmı Akseki'nin de değindiğini gördüğümüz hadislerdir: "Helal ve haram açıklanmıştır. Fakat onların arasında şüpheli durumlar vardır. Şüpheden kaçınan kimse imanını ve şerefini kurtarır." (Buhari, Kitabü'l-İman, Bab 39) "Seni şüpheye düşürecek şeyden sakın. Zihnini bulandırmayacak şeyi seç; doğruluk sünettir, yalan şüphe dir." (Buhari, Kitabü'l-Büyu, Bab 3). Kendisine iyi ve kötünün tarifi sorulduğunda Hz. Peygamber şöyle buyurur: "Kalbine sor, vicdanına danış, insanlar o hususta sana ne derlerse desinler, sana neyi teklif ederlerse etsinler, iyi, ondan ruhun huzur duyduğu, kalbin onunla dinlendiği şeydir. Kötü, ruhu kaygılandıran ve kalbi titreten şeydir." (Krş. Ahmed, Müsned; Müslim, Kitabü'l-Birr, Bab 5)²³

417

Bütün bunlara rağmen Draz bunlardan hareketle evrensel veya genel bir İslami ahlak ilkesi yahut kesin buyruğu olduğu iddiasına gitmemektedir. Zaten onun bu türden genel ilke belirlenimlerini pek mümkün de görmediği anlaşılmaktadır. Zira ona göre, "yalnızca bir tek ödev yoktur. Hayat şartlarının karmaşıklığı ve sürekli değişiminin ötesinde, ahlaki emirlerin çokluğu ve birbiri içine geçmişliği vardır."²⁴ Dolayısıyla, bu gibi nedenlerden dolayı, tek bir veya birkaç genel ilkedен bahsedilemez.

Kant etiğine önem veren ve "İslam ahlakının bir fayda ve saadet ahlakı değil, vazife ahlakı olduğunu açıkça" öne süren²⁵ Mustafa Çağrııcı, "İslam'da vazifenin kaynağı"ndan ve vicdani sorumluluktan bahsederken, Akseki ve Draz'da da gördüğümüz hadislerle yer verir: "Üstün iyilik (birr), ahlak güzelliğidir; kötülük (ism) ise, nefsinde (vicdanında) sıkıntı doğuran ve insanların haberdar olmasından endişe ettiği şeydir." (Müslim, Birr, 14) "Müftüler sana fetva verseler de, sen yine kalbine (vicdanına) danış" (Darimi, Buyu, 2).²⁶ Bununla birlikte o, çok daha açık bir şekilde, diğer ikisinin de değinmediği başka bir ayeti, İslam ahlakının Kant'inkine benzer temel kanunu olduğunu söyler. "Kur'an-ı Kerim'in iki suresinde geçen 'Em-

²² Draz, Kur'an Ahlakı, s.98-99.

²³ Draz, Kur'an Ahlakı, s.100. Parantez içinde belirtilen hadis kaynakları, Draz'ın verdiği kaynaklardır.

²⁴ Draz, Kur'an Ahlakı, s. 102.

²⁵ Mustafa Çağrııcı, *Anahatlarıyla İslam Ahlakı*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006, 119.

²⁶ Çağrııcı, *Anahatlarıyla İslam Ahlakı*, s. 104, 134.

rolunduğun gibi dosdoğru ol!' anlamındaki ayet kategorik (şartsız) ahlakın temel kanunudur."²⁷

Vazifenin herhangi bir karşılık beklemeksizin salt Allah'ın emri olduğu için yapılması da İslam ahlakının vurguladığı benzer bir husustur. Bu husus da şu ayette görülür: "Onlar, Allah sevgisinden dolayı yoksulu, yetimi ve esiri doyururlar. (Ve derler ki:) Biz sizi Allah rızası için doyuruyoruz; sizden ne bir karşılık ne de bir teşekkür bekleriz." (İnsan/76: 8-9) Vazifenin mecburiliği başlığı altında Çağrıcı, İslam inancına göre her ahlaki vazifenin aynı zamanda bir Allah emri, bir kulluk gereği olduğunu belirtir. Ona göre, "Sana ölüm gelip çatıncaya kadar Rabbine kulluk et!" (Hicr/15: 99) anlamındaki ayet, vazifenin mecburiliğini ve sürekliliğini gösterir.²⁸ Çağrıcı'nın zikrettiği bu ayet, Draz'ın yukarıda öne çıkardığı "Gücünüz yettiği kadar Allah'a itaat edin" (Teğabün 64: 16) ayeti ile birlikte düşünülebilir; ve burada, Draz'ın vazifenin mecburiliğini biraz daha yumuşatmak ve esnetmek yönünde bu ayeti öne çıkarmasına karşın, Çağrıcı'nın mecburilik ve sürekliliği vurguladığı dikkat çekmektedir. Bu ve benzeri ayrıntılara rağmen, önemli olan, Çağrıcı'nın açık bir ifadeyle 'Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!' ayetini İslam'da kategorik ahlakın temel kanunu saymasıdır.

418

3. Erdemler ve İlkelerin Yeniden Yapılandırılması

Bize öyle geliyor ki, bir ahlak sistemi oluştururken ve hatta bir dini ahlakı anlatırken bir Müslümanın felsefi ahlaklardan yararlanması son derece doğal ve yararlıdır; bununla birlikte, bu tür sentezlerde izlenebilecek iki yoldan biri, dini olanı esas alıp felsefi olanı onu zenginleştirmekte kullanmak, bir diğeri de bunun tersi şeklinde, felsefi olanı esas alıp dini olanla felsefi omurgayı zenginleştirmektir. Bize göre, arzu edilen veya daha uygun gözüken bunlardan birincisi ikine tarihte karşılaşılan biraz ikincisi imiş gibi gözükmektedir. Örneğin erdem etiği konusunda Platon'cu dört erdem esas alınmakta ama bunların ayrıntılandırılması, örneklendirilmesi, açıklanması gibi konularda yani içinin doldurulmasında ayetler ve hadisler kullanılmaktadır. Ya da kısmen benzer şekilde, Batı'daki yöneliş erdemden ilkeye, Aristo'dan Kant'a döndüğünde, bizdeki yöneliş de buna paralellik arzietmekte ve Kant'ın dili ve yöntemi esas iskeleti oluştururken İslami unsurlar dolgu malzemesini oluşturmakta gibidir. Oysa, tersi daha uygun gözükmektedir; yani asıl iskelet İslami olmalı ama dolgu kısmında felsefeden sosyal bilimlerin değişik alanlarına kadar her tür malzemeden yararlanılmalıdır. Bu da ortaya çıkan eserin yeterince felsefi olmasını sağlar, felsefeden istifade edilmesini de mümkün kılmış olurdu. Böyle bir açıdan bakıldığında hem erdem etiği hem de ödev etiğine dair deneme mahiyetinde öneriler şöyle olabilir.

²⁷ Çağrıcı, Anahatlarıyla İslam Ahlakı, s. 129.

²⁸ Çağrıcı, Anahatlarıyla İslam Ahlakı, s. 126, 128.

İslam Erdem Etiğinin Yeniden Yapılandırılması Üzerine

Bireyin ahlaki eylemleri kolayca gerçekleştirebilmesi için, vicdanının yahut pratik aklının, tikel seçeneklerle karşılaştığında kolayca doğru tercihte bulunabilmesini sağlayacak sade ve sağlam temel ahlaki ilkeler yahut erdemler listesine sahip olmasında büyük yarar vardır. Çocukluğundan itibaren vicdan hafızasına kazınmış sade ve net ahlaki kriterleri olmayan kişilerin, inanılmaz hızla değişen yeni koşulların ortaya çıkardığı beklenmedik olaylar karşısında süratle doğru kararlar verebilmesi hiç de kolay olmayabilecektir. Ahlaki konularla ilgili zihinsel bulanıklık, sağlam iman, amel, irade ve vicdan sahibi insanların bile doğru karar vermede güçlük çekmelerine, zaman zaman hataya düşebilmelerine yol açabilecektir. İmanda, amelde ve hayatın akla gelebilecek her alanında zihin ve duygu berraklığının yararı neler ise, ahlak alanındaki berraklığın yararı da en az onlar kadar aşikar olacaktır. Her şeyden önce Müslüman çocuğun ahlak eğitimi, hem eğiticisi ve hem de kendisi için kolaylaşacak, yetişkinlik koşullarında yol göstericiliği keskinleşecek ve ömür boyu vicdani hafızadan silinmeyecek biçimde kalıcılacaktır.

Bize öyle geliyor ki, Platon'cu dört erdem yerine daha İslami temelli bir temel erdemler listesinin çıkarılabileceği çeşitli ayetler vardır ve bunların başında da belki Nahl suresi 90. ayet gelmektedir:

419

“Allah şüphesiz adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla bakmayı emreder; hayasızlığı, fenalığı ve haddi aşmayı yasak eder. Tutasınız diye size öğüt verir.”²⁹

Bu ayette, çok açık ve sade, sistematik olarak, üç erdem/fazilet, üç de erdemsizlik/rezilet sayılmaktadır. Bu hali dikkate alınarak, İslamda ahlakın şartının altı (6) olduğu, bunlardan üçünün erdemle, üçünün de erdemsizlikle ilgili olduğu söylenebilir. Buradaki kavramlar mümkün mertebe tek kelimeye indirildiğinde, son derece “sade”, “kapsayıcı” ve de söylemeye gerek olmayacak derecede “İslami” bir erdemler-erdemsizlikler listesi sağlanmış olmaktadır. Bununla birlikte, temelde aynı ayetten hareketle ama ahlak ve faziletle ilgili öteki ayet ve hadisleri de dikkate alarak, daha da sade ve erdemsizlikler değil sadece erdemlerin dile getirildiği dörtlü bir İslami kaynaklı ama aynı zamanda özü itibarıyla evrensel yahut genel geçer olduğu öne sürülebilecek temel erdemler listesi oluşturmak da mümkündür. Bu da sırasıyla şöyle bir liste olabilir:

1. Adalet

²⁹ *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı* (Meâl), (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985). Bu ayetin tefsiri için bkz. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili* (Y.y., T.y., Eser Neşriyat ve Dağıtım), cilt 5, ss. 3116-20. Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1990), cilt 5, ss. 134-35. Bayraktar Bayraktarlı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsiri* (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2004), cilt 11., ss. 65-70.

2. İhsan (veya muavenet)
3. İffet
4. Muhabbet (sevgi, veya merhamet)

Doğal olarak her bir “temel” erdemın türevi olan veya kapsamı altında bulunan bir çok erdem daha vardır ve bunlar da büyük bir özenle belirlenmelidir. Bununla birlikte, bu temel erdemlerin belirlenmesi ve belleniş gerçekteştirilirse, öteki erdemleri kişilerin kendileri de bu temel erdemlerden çıkarabilirler. Bunlar, İslamın özel olarak vurguladığı olmazsa olmaz olan ve kendileri başka birçok erdemi de kapsamı altında barındıran ana erdemlerdir. Bunlar, son derece “sade” ve dolayısıyla ahlak eğitimi açısından etkili erdemler oldukları gibi, Müslümanlar açısından her yaşam biçiminden kişiyi “kapsayıcı” özelliğe sahip, Kur’an’dan alınma gerçek anlamda “İslami” erdemlerdir. Bütün bu özellikler yanında bunların, insanlığın küresel ahlaki sorunlarına çözüm olabilecek “küresel” ahlaki değerlerin başında gelen erdemler olduğunda da şüphe yoktur. Bu sayı daha da aza indirilmek ve çekirdek erdem denilen tek erdem bulunmak istense, herhalde, iffet adalet kapsamına alınarak, adalet, ihsan ve muhabbet üçlüsü; sonra muhabbet de ihsan kapsamına alınarak, adalet ve ihsan ikilisi; son olarak, adalet hukuk kapsamında sayılarak, ahlakın nihai özü olarak ihsan (iyilikseverlik, iyilikyaparlık) çekirdek erdemi bulunmuş sayılabilir.

420

Erdem etiğinde erdemler Thomas Aquinas’dan beri ikiye ayrılır. O da bizim ahlakçılarımız gibi Eflatun’cu dört erdemi evrensel temel sayıyor; ama onlara 3 tane de teolojik denen erdem ekler. Bunlar, içeriği Hristiyanlıkla, sayısı da muhtemelen teslisle bağlantılı olan iman, umut ve sevgi erdemleridir. Buradan hareketle aslında İslam özgü temel teolojik erdemlerin neler olduğu üzerinde de durulmalıdır. Bu bağlamda da şu erdemler üzerinde düşünülebilir:

1. İhlas (veya marifetullah)
2. İhsan (yukarıdaki iyilikyaparlık anlamında değil, Cibril hadisindeki metafiziksel anlamda)
3. Mehafetullah (veya takva)
4. Muhabbetullah (veya ilahi aşk ve rıza)

Bunlar arasında da en baştan sona doğru yükselen bir derecelenme olmakla birlikte, en merkezi olan çekirdek teolojik/manevi erdemın ihsan olduğunu söylemek mümkündür. Böylece İslam ahlakında toplumsal erdemlerin en merkezi olanı da (iyilikyaparlık olara ihsan) manevi erdemlerin en merkezi olanı da (Allah’ın her an kendisini gördüğü inancıyla yaşamak bilinci olarak ihsan) farklı anlamlar taşımakla birlikte tek bir kavramla ifade edilebilen bir erdem olmaktadır; o da ihsandır. Söylemeye gerek yok ki bu öneriler tamamen değerlendirilmeye açık önerilerdir.

Ahlak felsefesinde bazen erdemler mi (erdem etiği mi) önemli ilkeler mi (ödev etiği mi) tartışmaları yapıyor. Daha önce de kısaca değindiğimiz

bu tartışmaya girmeksizin, ilkelerin de erdemler kadar önemli olduğunu hatta belki daha önemli ya da en azından daha öncelikli olduğunu düşünmek mümkündür. Zira Aristo ve İbn Miskeveyh'i dikkate alırsak erdemler dahi bir ilkedan çıkıyor gibidir: ifrat ve tefritin ortasında olmak ilkesi. Bu durumda belki sonradan tekrar ilişkilendirilmek üzere de olsa İslam ahlakının genel, evrensel ilkelerinin de tespit edilmesi ya da bunu zaten biraz da Kant etkisiyle yapmaya çalışanların önerilerinin gözden geçirilip gerekirse ve mümkünse geliştirilmeleri gerekir. Bu durumda kısaca ödev ahlakı ilkeleri konusunda da geçici önerilerde bulunmak mümkündür.

İslam Ödev Etiğinin Yeniden Yapılandırılması Üzerine

İslam ahlakının en evrensel, en genel yahut en temel bir veya birkaç ilkesini, yahut Kant'çı dille kategorik imperatifini bulmaya çalışmak mümkündür. Bunun için biraz önce ilke ve buyruk kavramını uzun zamandır ahlak felsefesinin merkezine oturtan Kant'ın görüşlerini inceledik. Daha sonra Kant ahlakını önemseydiği anlaşılan bazı Müslüman ahlakçıların Kant'ın da etkisiyle İslam ahlakının temel ilkeleriyle konusunda ne düşündüklerini ve neler önerdiklerini gördük. Bunlardan yararlanarak, ilke kavramının, içeriksiz, ve yarı-içerikli olanlar ve içerikli olanlar olmak üzere üçe, ya da kısaca içeriksiz/biçimsel ve içerikli olarak ikiye ayrılabilceğini öne sürerek önerilerde bulunmak mümkündür. Kant'ın ilkelerini de göz önünde bulundurarak Müslüman ahlakçıların öne çıkardıkları ayet ve hadislerden hareketle, üç veya dört tane en temel "içeriksiz" ve yarı içerikli, yani içinde herhangi bir somut erdem veya değere hiç ya da pek yer vermeyen soyut ve biçimsel İslami ilkeyi şu ifadelerle somutlaştırmak ve üzerinde tartışılacak bir öneriye dönüştürmekte yarar gözükmektedir. Buna göre dört İslam kökenli içeriksiz ilke ve kategorik buyruk şunlardır:

421

(1) Kendini Ölçü Alma İlkesi: "Kendine yapılmasını istemediğini, sen de başkasına yapma; kendine yapılmasını istediğini, sen de başkasına yap!"

(2) Uzman-Vicdan İlkesi: "Her zaman, önce uzmanlarından (örneğin müftüden) bilgi (örn. fetva) al; ama son kararı kendi vicdanına göre ver!"

(3) Toplumsal Şeffaflık İlkesi: "İster toplum içinde ister yalnız iken, kalbinin mutmain olduğu ve güzel ahlaklılığa uygun düşen şeyi (iyiliği) yap, vicdanını rahatsız eden ve insanların bilmesini istemeyeceğin şeyi (kötülüğü) yapma!"

(4) Dini Doğruluk İlkesi: "Dininin veya ahlaki değerlerinin emrettiği gibi dosdoğru ol!"

Bu içeriksiz veya yarı-içerikli ilkelerden sonra bir de tamamen içerikli ilkelerden bahsetmek mümkün ve yararlı gözükmektedir. Bunların ilk üçü kendi içinde öncelik ve önem düzeyi yansıtır; dördüncüsü ise bu üçünün de pratik hayatta uygulamasında gerekli olan ve diğer üçünün evren-

sellik ve kategorikliğini gerekli bireysel ve kültürel koşullarda yumuşatıp özgür vicdani karar ve pratik bilgelik yahut basiretliliğe imkan tanıyan bir ilke durumundadır. Böylece bu ilkeler bir arada ele alındıklarında onların mutlak ve çok katı olduklarını söylemek de, görece ve çok keyfi olduklarını söylemek de mümkün olmamaktadır. Üç artı bir şeklindeki bu dörtlü yapı birbirini tamamlamakta ve dengelemektedir. Sırasıyla, kısaca "hak ilkesi", "iyilik ilkesi", "sevgi ilkesi" ve "ölçülülük ilkesi" adını verdiğimiz bu ilkelerin buyruk halinde ve Müslüman olsun olmasın her çağdaki herkese hitap edebilecek buyruk şeklindeki ifadeleri aşağıdaki gibidir:

(1) Hak İlkesi: "Her Hak Sahibine Hakkını ver, Hiç Kimseye Haksızlık Etme!"

(2) İyilik İlkesi: "(Her zaman, zerre kadar da olsa) iyilik yap, (hiçbir zaman, zerre kadar da olsa) kötülük yapma!"

(3) Sevgi İlkesi: "Birbirini sev, bozgunculuk etme!"

(4) Ölçülülük İlkesi: "Ölçülü ol, aşırı gitme!"³⁰

422

Ahlak ilimleri ve felsefesiyle mücehhez olmayan sıradan insanların bile doğru ahlaki karar verebilmeleri için ellerinde bir pusula olsun diye Kant'ın evrensel yahut çok genel ve koşulsuz birkaç ilke arayıp tespit etmesi son derece yerinde ve takdire şayan bir çaba olmuştur. Kant'ın ilkeleri, özellikle onu uygulayacak kişilerin, zaten yeterince ahlaklılık özelliklerine sahip bir kişi olması durumunda, doğruya büyük ölçüde işaret edebilecek ilkelerdir. Bununla birlikte, bunlar ve benzeri şekilde yapılabilecek lehte ve aleyhte öteki yorum ve değerlendirmeleri bir tarafa bırakıp, yukarıda tespit ettiğimiz İslam ahlakının ilkeleri ile - özellikle de bizim kendi tespit ettiğimiz dört içerikli ilke ile - karşılaştırdığımızda görürüz ki, Kant'ın ilkeleri, bu dört İslami ilkenin sadece birincisine ve hiyerarşik açıdan en ilk veya en aşağı düzeyine karşılık gelmektedir. Çünkü Kant'ın ilkesi genellikle ödevler ve haklarla ilgilidir; hatta onların da daha ziyade negatif yönü ile, yani neyin yapılacağı değil nelerin yapılmasının ödevine uygun olmayacağı ile ilgilidir. Oysa ahlak sadece ödevlerden haklardan ibaret değildir; ahlak bunların çok ötesinde iyilikler, fedakarlıklar, feragatlar, şefkatler, sevgiler, kahramanca ve kamilce davranışlar ve eylemler ister. Bunlar, İslam ahlakının gittikçe yükselen öteki iki ilkesinde vardır. Son ilke de bunların en mükemmel hal yahut kıvamın ötesine geçirmemenin; katılığa, kendini ihmale, baskıya veya çılgınlığa varacak kadar ileri gitmemenin garantisidir.

Bu İslami ilkeler, elbette çok daha fazla araştırılmaya, derinlemesine düşünülüp ve istişare edilip gözden geçirilmeye ve özellikle onların alt ilke yahut kuralları sistematiklik açısından geliştirilmeye muhtaçtır. Bununla

³⁰ Bu ilkelerin dini temelleri vs. ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Cafer Sadık Yaran, *Ahlak ve Etik*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010).

birlikte, İslam kökenli olmakla birlikte her insana hitap eden bu kısa formüllerin bilinmeleri, ahlak eğitimi açısından kolaylık sağlayacak, ve insanlar özellikle gündelik hayatın hızlı değişim ve karmaşası içinde ahlaki bir ikilemle karşılaştıklarında, bu ilkeleri dikkate alarak ve eğer bunların kendi aralarında bir ikilem doğarsa bu kez de öncelik sırasını dikkate alarak çözüm yoluna gitmeleri, sorunlarının daha kolay ve daha doğru bir biçimde çözüme kavuşturulmasına katkı sağlayabileceği gibi, insanlığın ahlaki kemal, huzur ve mutluluk yolundaki evrilme hızını da artıracaktır. Bununla birlikte, hiç kuşku yok ki, ilkeyi bilmek eyleme geçmenin garantisi değildir; bunun sağlanabilmesi için, doğru ilkenin doğru inançla ve gerekleriyle de desteklenmesi gerekir. Başka bir deyişle doğru ilke, erdemli insanın elinde bulunmalıdır. Bu da, ilke ahlakı ile erdem ahlakının her ikisinin de birbirine muhtaç olduğu ve birbirini tamamladığı ve hatta bir bütün olarak da değerlendirilebileceği anlamına gelir. Çünkü yukarıda önerilen dört erdem ile az önce önerilen dört ilke birbiri ile bağlantılı gerçekleri dile getirmektedir. Birinin ilk basacağı olan “adalet erdemi” ile, ötekinin başında olan “hak ilkesi” aşağı yukarı benzer ahlaki değerleri bünyelerinde taşımaktadır. Yine birinin ikinci kademesinde bulunan “ihسان (iyilikseverlik ve iyilikyaparlık) erdemi” ile diğerinin ikinci sırasında bulunan “iyilik ilkesi” yine benzer kaygıları dile getirmekte, benzer ahlaki yüceliklere işaret ve teşvik etmektedir. Bundan sonra sıralanan ahlaki erdemler ve ilkeler de aşağı yukarı birbirine paralel değerlerdir; ama bu bize özgü dörtlü yapılar için de en önemli ve en merkezi olanlar, adalet ve iyilik değerleridir. Bunlar bizim kaynaklarımızın bize öğrettiği en temel ahlaki değerler olduğu gibi aslında en ortak insani değerlerdir de: Zorunlu olarak herkese hak ve adalet, vicdani olarak her zaman iyilik ve muavenet, ve gönüllü olarak her var olana ya da en azından her layık olana sevgi ve muhabbet!...

